

EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NDE İKİ DİLLİLERİN TÜRKÇELERİ ÜZERİNE*

Gürer GÜLSEVİN**

ÖZET

17. yüzyılda yazılmış olan Evliya Çelebi Seyahatnamesi, sadece Osmanlı topraklarında değil bütün bölgede yaşayan halklar, kültürler, diller, lehçeler üzerine bilgiler sunan en zengin hazinedir. İçeriğinin zenginliğinden dolayı da pek çok alanda titiz araştırmalara konu olmuştur. Evliya Çelebi tarihçilerin, dilcilerin, etnologların, sosyologların vs. en önemli kaynağı olsa da kendisi ne dilbilimcidir, ne tarihçidir ne etnologdur ne de sosyologdur. Evliya Çelebi'nin anlattığı diller, lehçeler ve ağızlar farklı farklı araştırmacılar tarafından incelenmiştir.

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde, o dönemdeki edebî Türkçe, birçok yabancı dil, Türk dilinin bazı lehçeleri ve ağızları üzerine çok önemli bilgiler bulunmaktadır. Hatta Seyahatname'de tanıtılan dillerden bazıları hakkındaki mevcut en eski bilgilerimiz Evliya Çelebi'nin orada bahsettiklerine dayanmaktadır. Bunların yanı sıra, Osmanlı Devletinde yaşayan iki dilli halkların Türkçeleri hakkında sunduğu veriler ise başka kaynaklarda ulaşılamayacak zenginliktedir. Seyahatname'de, iki dilliler doğal olarak edebî Türkçe ile konuşturulmuştur. Ancak, bu hacimli eserde iki dillilerin azımsanamayacak ölçüde edebî dil dışındaki konuşma örnekleri de vardır.

Bu makalede önce Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde bulduğumuz yukarıdaki dil tipleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Daha sonra, eserin muhtelif yerlerinde iki dillilerin Evliya Çelebi tarafından nakledildiği şekliyle Türkçe konuşmaları, cümleleri incelenmiştir. Seyahatname'de sunulan şekilleriyle, iki dillilerin ne zaman edebî Türkçe, ne zaman veya hangi şartlarda özel bir ağız ile konuşturuldukları anlaşılmaya çalışılmıştır. Sonuç bölümünde ise iki dillilerin Türkçe konuşma tarzları sınıflandırılarak gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Evliya Çelebi Seyahatnamesi, iki dillilik, Osmanlı İmparatorluğu'nda iki dillilik

* Bu makale, 2011 yılında sunulan “Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde İki Dillilerin Türkçeleri Üzerine” (Türk Dil Kurumu, 26-30 Eylül 2011 İstanbul) başlıklı bildirinin gözden geçirilip tamamen yeniden düzenlenmiş şeklidir.

** Prof. Dr., Ege Üniversitesi, El-mek: gurergulsevinn@gmail.com

**ON THE TURKISH OF THE BILINGUALS IN THE TRAVEL
BOOK (SEYAHATNAME) OF EVLIYA ÇELEBI**

ABSTRACT

Written in the 17th century, the travel book of Evliya Çelebi is the richest source as it gives information about the peoples, cultures, languages, and dialects existing not only within the Ottoman border but in the whole region. Due to the rich content it has, the Travel Book of Evliya Çelebi has been studied meticulously in many fields. Though Evliya Çelebi serves as an important source for the historians, ethnologists, sociologists, linguists, etc., he was neither a linguist nor a historian or a sociologist. The languages, dialects or accents that Evliya Çelebi mentioned in his book have been studied by several researchers.

There is so much and significant information in his book about the literary Turkish of that time, many foreign languages, some dialects of Turkish. Besides, the information he gave about the Turkish of the bilinguals living in the Ottoman Empire is so rich that it is next to impossible to find such information in another source. In the Travel Book of Evliya Çelebi, the bilinguals were given as speaking literary Turkish; however, there are a number of samples in which they speak without using the literary language.

In this article, I have given brief information about the language types found in the Travel Book of Evliya Çelebi. Then, I have studied the speeches and sentences of the bilinguals in the book as shown by Evliya Çelebi. I have tried to show, as presented in the book, when and under what circumstances the bilinguals were made to speak literary Turkish and a specific dialect.

Key Words: The Travel Book of Evliya Çelebi, Bilingualism, Bilingualism in the Ottoman Empire

17. yüzyılda yazılmış olan Evliya Çelebi Seyahatnamesi, sadece Osmanlı topraklarında değil bütün bölgede yaşayan halklar, kültürler, diller, lehçeler üzerine bilgiler sunan en zengin hazinedir. İçeriğinin zenginliğinden dolayı da pek çok alanda titiz araştırmalara konu olmuştur. Evliya Çelebi tarihçilerin, dilcilerin, etnologların, sosyologların vs. en önemli kaynağı olsa da kendisi ne dilbilimcidir, ne tarihçidir ne etnologdur ne de sosyologdur. Evliya Çelebi'nin anlattığı diller, lehçeler ve ağızlar farklı farklı araştırmacılar tarafından incelenmiştir.

Seyahatname'de 6 tip dil (dil-lehçe-ağız) görülmektedir. Bunlar:

1. *Dönemin edebî Türkçesi*
2. *Yabancı diller*
3. *Türkçenin lehçeleri*
4. *Türkçenin Ağızları*
5. *Evliya Çelebi'nin kendine özgü sözvarlığı ile ortaya çıkan kişisel dili-üslubu*
6. *Osmanlı Devleti'ndeki iki dillilerin (Boşnak, Ermeni vs.) Türkçeleri*

Turkish Studies

Bu makalede önce Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde bulduğumuz yukarıdaki dil tipleri hakkında kısaca bilgi vereceğiz. Daha sonra, eserin muhtelif yerlerinde iki dillilerin Evliya Çelebi tarafından nakledildiği şekliyle Türkçe konuşmalarını, cümlelerini inceleyeceğiz. Seyahatname'de sunulan şekilleriyle, iki dillilerin ne zaman edebî Türkçe, ne zaman veya hangi şartlarda özel bir ağızla, yani "kırık Türkçe" ile konuşturuldukları anlaşılacaktır.

A. Seyahatname'deki Dil Tipleri:

Dönemin Edebî Türkçesi: 17. yüzyılın Türkçesini temsil eden birçok yazılı metin vardır. Hatta o dönemde yazılmış dilbilgisi kitapları ve sözlükler bile bulunmaktadır. Seyahatname, diğer metinlerde bulunmayan söz varlığını da içermesi bakımından bir zenginlik oluşturmaktadır. Seyahatnamedeki bu dil, Hayati Develi (DEVELİ 1995) ve Musa Duman'ın (DUMAN 1995) çalışmalarıyla ayrıntılı olarak ortaya konulmuştur.

Yabancı Diller: Dolaştığı yerlerde bizzat tanıştığını söylediği dillerle ilgili bilgileri, (bir küçük kusur dışında) araştırmacılar tarafından "güvenilir" kabul edilmektedir. "*Evliya'nın kulağı kuvvetlidir ve işittiklerini Arap yazısı olarak verdiği ölçüde en mükemmel biçimde kaydetmiştir. Derleyip bize bıraktığı dil örnekleri üzerinde, yazarın kendi elinden çıkmış (hatt-ı dest) yazmadaki yazılışları göz önünde tutarak çalışmış olan bilginler, onun kaydettiği biçimlerin doğruluğunu, en azından hangi dil söz konusuysa o dilde, onyedinci yüzyıl ortasında mevcut yanbiçimlerinden birini tanıkladığını kabul ederek Evliya'nın güvenilirliği konusunda birleşirler. Halasi-Kun Macarca, Dankoff Ermenice, Lazaresku-Zobian Rumence, Bruinessen Kürtçe, Provosi Ubıkça, Boeschoten İtalyanca, Elsie Arnavutça dil örnekleri konusunda bu görüştedir.*" (DANKOFF 2004: 57). Evliya Çelebi, bir seyyahın gezdiği yerlerde ihtiyaçlarını görebilmek ve kendisine zararı olabilecek sözlerden (daha doğrusu muhatap olacağı argo ve küfürlerden) haberdar olacak düzeyde yabancı dilleri bilmesi gerektiğini söyler. Bu dillerin sayısı Evliya'ya göre 140 (bazı yerlerde 147)'tir (III 29a). Fakat eserinde 34 yabancı dilden örnekler verir. Seyahatname'de diller hakkında verilen bilgiler, birçok araştırmacı tarafından ayrıntılı olarak incelenmiştir (DUMAN 1995; DANKOFF 2004; TEKCAN 2005; GÜLSEVİN 2011). Bu dillerden bazılarının bilinen en eski yazılı malzemesi de Evliya Çelebi'nin yazdıklarıdır. Özellikle Kafkas dilleri için, en eski yazılı kayıtlar da olması nedeniyle, birçok araştırmaya konu olmuştur (EREN 1971: 113).

Türkçenin Lehçeleri: Evliya Çelebi, Türk dilinin Nogay ve Kırım Tatar lehçelerini de eserinde anlatmıştır. Hem bunlar için özel bölümlerde kelime listeleri vermiş, hem de yeri geldikçe muhtelif bölümlerde örnekler göstermiştir. Tatarca ve Nogayca olarak verdiği malzeme gerçekten o lehçeleri temsil etmekle birlikte, içlerinde bazı "kurmaca" ya da "aşırı doğrulama" denilebilecek şekillere de rastlanır.

Türkçenin Ağzıları: Gezdiği yerlerde, yeri geldikçe mahalli diyalektler hakkında da bilgiler vermiştir. Muhtelif araştırmacılar bu konu üzerinde çalışmıştır (EREN 1972). *Kayseri ağzıyla* (Ayrıca açıklama gereksinimi duymadığı yerlerden):

Der-vasf-ı lehce-i ahâl-i lisân: *Evvelâ şehîr zurefâları Fârisî ve Arabî kelimât ederler, ammâ elsine-i nâsı Etrâk lisânıdır. "Abba", "Bre alatla", "Bre götüberi" şekilli sözleri vardır ve ekseriyâ Ermenî lisânın re'âyâlarıyla kelimât ederler, ammâ lisân-ı Kürd ve lisân-ı Urûm kelimât edemezler. (III 65b)*

Azerbaycan-Türkmen ağzıyla: Evliya Çelebi'nin "Türkmence" dediği, bugün Azerbaycan diyalekti olarak kullanılan bu ağzın özellikleri Hayati Develi (DEVELİ 2004) ve Mehmet Aydın (AYDIN 2011) tarafından incelenmiştir. Evliya bu şiveyi bazen "Kürt lehçesi" olarak da adlandırmıştır:

*Şükür Hudâ'ya kim bu günleri gördüm. Ben kande gütsem?" dedim. Hemân İpşir Paşa eyitdi "Evliyâ şimdi sana Kudde Kethüdâ feryâd edüp ne dedi?" Ben eyitdim "Sultânım **Kürd lisânı üzre 'Hey Evliyâcîh, hey Evliyâcîh, benim hâlîme pes kim vâkıf-ı esrâr değil misin. Kanı hukûk-ı ni'met-i sâbika', deyü feryâd etdi, meğer hapis imiş" dedim. Hemân İpşir eyitdi "Var imdi Evliyâ, benim iznimle Kudde'ye ve defterdâra ve Mevkûfâtî Mehemmed Efendi'ye buluş. (III 184b)***

Evliya Çelebi'nin Kendine Özgü Sözcüvarlığı İle Ortaya Çıkan Kişisel Dili: Her iyi yazarın bir üslubu vardır ve her yazar dili kullanırken belirli ölçülerde özel tasarruflarda bulunabilir. Ancak Evliya Çelebi hem yazım özellikleri hem kelime türetme (daha güzel bir tabirle 'kelime uydurma') hem de uydurma etimolojilerle kelimeye yeni şekil verme bakımından son derece yaratıcı bir karakter olarak görülmektedir. Türkçede sayı adları ile yapılan tamlamalarda çokluk ekini de kullanmak (iki köprüler, vb.) onun için sıradan bir tercihtir. Türkçe +IAr ekinin yanı sıra yabancı asıllı olan +ān, +āt, +īn da bolca diline işlemiştir. Arapça 'kırık çokluk'ların ardına bazen diğer çoklukları eklediği gibi, bazen de üç ayrı çokluk yapısını aynı kelimeye işletmektedir (*hâvâdisâtlar, meşâyihâtlar*). Arapça veya Farsça olmayan kelimelerde Arapça veya Farsça çokluk şekillerini de kullanmak onun için sıradan bir tercihtir (*sucâyık*). Bazen de Türkçe kelimeleri Arapça ya da Farsça eklerle genişletebilmektedir (*ormanistân, yaylagâh, Yeniçeriyân*). Evliya Çelebi'nin dili denilince en özgün kullanımları, Türkçe kök ve gövdelerden Arapça kurallara göre kelime uydurmasıdır (*meskeş*).

B. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Osmanlı Devleti'ndeki İki Dillilerin (Boşnak, Ermeni vs.) Türkçeleri:

Seyahatname'de yukarıdaki "diller" in dışında, iki-çok dillilerin konuşmaları da bulunmaktadır. Osmanlı'daki iki dillilik üzerine Hayati Develi özgün açıklamalar yapmıştır (DEVELİ 2009). Biz de bir bildirimizde Seyahatname'deki iki dillilik üzerinde kısaca durmuştuk (GÜLSEVİN 2011).

Bu çalışmaya başlamamın sebebi şu olmuştur: Metni okurken bir yerde Abaza konuşurların ağzından şöyle cümleler verildiğini görmüştüm:

Bir gün İbrâhîm Hân: "A Seydî! Benim musâhiblerime sakın cirid vurma" buyurlar. Seydî eydür: "Valaha pâdişâham! Onlar beni vururdur. Beni de onları hap vururdur. Cilîde horta yokıdır. Onlar beni baş vurursa, ben onları diş vurur" deyü Abazaca lehce-i mahsûsiyle kelîmât etdiğinden İbrâhîm Hân bin altun ve bir semmûr hil'at-i fâhire ihsân edüp masıtcıbaşı mertebesinde bıçaklı olur. Hikmet-i Hudâ bir gün Çemensofa nâm meydân-ı ma'rekede cirît oynarken musâhib-i şehriyârîlerden bir kaçı cirîd hamlesi teklîfînde Seydî ile azğaşup Seydî dahi birin avlayup cirîd ile atından yıkup ol sâ'at musâhib cân verir. (II.335a.

Başka bir yerde bir Çerkez'in Türkçe cümleleri olarak da şunlar yazılmıştı:

Hemân İsmâ'îl Paşa'nın aklı başına gelüp Boşnak lehcesi üzre eydir: "Bak a cânım, Seydüm Ahmed Paşa, sen benim dünyâ ve âhiret bürâderümsün" deyü Boşnakca kelîmâtlar etdikde, Seydî eydir: "Ben köpek ile kardaş mı olur? Yokdur ve illâ ha ölürüm yokdur" deyü Çerkes lisânı üzre ol dahi niçe gûne ta'n-âmîz sözler söyleyüp bebr ü pelenk-vâr Rüstemâne apul apul hırâmânî refât ederek yine ibrişim halîçeler üzre yâr-ı kadîmi olan Kocadağlı doru atına bilâ-rikâb şâhbâz-ı evci istiğnâ gibi süvâr olup yine bî-bâk ü bî-pervâ alayıyla serâperdesine revâne olmada. (V.184b.

Hem bir Abaza'nın hem de bir Çerkez'in Türkçelerinde birbirine benzeyen yapı hissediliyordu.¹ Bu örnekleri görünce şöyle düşündüm: "Acaba Evliya Çelebi'nin zihninde bir 'iki dillilerin Türkçe konuşması' modeli vardı da muhtelif halktan kişileri hep aynı şekilde mi konuşturuyordu?" Ancak, başka yerlerde bir Boşnak veya bir Laz'ın da Türkçe konuşmaları naklediliyor ama onlar bugünkü Batı Rumeli veya Doğu Karadeniz ağızlarına benziyordu. Her hâlükarda, bu konuda, yani Seyahatname'deki iki dillilerin Türkçelerini müstakil olarak incelemeyen karar vermek mümkün değildi.

Bu gözle Seyahatname'yi inceleyince, konuya başlamama sebep olan örneğin aldatıcı olduğunu, daha doğrusu hükümsüz olduğunu anladım. Çünkü, Abaza için verdiği örnek de Çerkez için verdiği örnek de Seydi Paşa ile ilgili idi. Aynı kişi nasıl olur da hem Abaza hem de Çerkez olarak gösterilebilir gibi bir soruyu, Seyahatname uzmanları hemen çözebilir. Evliya, eserinin başka bir yerinde Seydi Paşa'yı anlatırken onun etnik yapısı hakkında şunları kaydetmiştir:

***Ammâ ahvâl-i Seydî Ahmed Paşa:** Kendilerinin takrîri üzre Abaza kavmi ile Çerâkise mâbeyninde bir gûne kavm vardır. Dağıstânlar içinde olur. Abazaca ve Çerkesce lisâmı bilirler. **Sadşe** kavmi derler bir şeci', yarâr, bahâdır, hırsız kavmi-fetâ yiğitlerdir. Bu Seydî Ahmed Paşa anlardandır. Hattâ lehçe-i mahsûs ol kavmden olmasın gösterirdi. Ammâ bu **Sadşe** kavminin ekseriyâ ihtilâtları Abaza tâ'ifeleriyledir. Zîrâ Abaza diyârı Karadeniz sâhilinde olmağıla iskeleleri vardır. (II.334b.)*

Yani Evliya Çelebi, Abaza ile Çerkez arasında bir türlü kavim daha olduğunu ve Seydi Paşa'nın da Sadşe denilen o kavme mensup olduğunu söylemektedir. Demek ki üslup benzerliğine bakarak hem Abazaların hem de Çerkezlerin aynı tarzda konuşturulduğunu düşünmem bir yanlış anlama sonucu olmuştur. Bana bunu düşündüren cümleler aynı kişiye aittir.

Seyahatname'yi bu amaçla inceleyince, yine de bu yönden, yani iki dillilerin Türkçeleri bakımından müstakil olarak incelenmesi gerektiğini anladım. Çalışmam boyunca malzemen hareketle ulaştığım yapılar şunlardır:

I. Büyük çoğunlukla iki dilliler de edebî Osmanlı Türkçesi ile (yani Evliya Çelebi'nin ağzından) konuşturulmuştur.

Birkaç örnek:

Abaza: *Hemân Abaza Paşa, "Pâdişâhım izn-i şerîfinle ben anlara bir kerre görünüyüm, ol ân ben anlara çorba tâsların bile yutdurayım" dedikde, izn-i pâdişâhiyle Abaza divâna çıkınca yeniçeri mâbeyninde bir güft [u] gü olup, "Bire Abaza geliyor" deyü cümle yeniçeriler çorba ile tâsları yutayazdılar. Yeniçeriyânın tâ bu meretebe Abaza gözlerin korkutmuş idi. (I. 66b.)*

Arnavut: *Bu mahalde mukaddemâ "Kâfir geliyor" deyü haber eden âdemleri vezîria'zama götüren Arnavud Ali Aga Sadria'zam'dan gelüp, "Paşa karındaşım berhordâr olsun. Eger kâfir gelirse göreyim anı, bir nâm verüp gazâ etsin. İnşâallâh üç tug ile ana Bağdâd'ı veririm" deyü haberler geldi, ammâ Paşa'nın kayınbabası Re'îs Efendi'den bir ta'n-âmiz tezkire gelüp böyle tahrîr etmiş kim, (VI.101b.)*

Boşnak: *Der-fasl-ı ahâlî-i lehce-i mahsûs-ı istilâhât: Evvelâ her sabâh yedikleri ta'âm-ı futûra ruçka der[ler]. Osmânî mâbeyninde bir ma'yûb şeydir. Hattâ bir gün Hacı Beşâret nâm dostumuz bir gün ale's-sabâh bu hakîre der kim, "Gele Evliyâ Çelebi, bizüm odalı düşmanlar hammâma gitdiler. Odam tenhâdur. Seni bize götüre, sana ruçka yedireyim" dedikde, hakîr şaşup günâ-gün fikr-i fâside vardığım Hacı Beşâret duyup, "Bire bizim diyârda ruçka kahvealtı ta'âmına derler" dedi (V.131b.)*

¹ Burada akıllara şu gelebilir: Günümüzde "Çerkez" kavramı, bazen sadece dar anlamda bir kavmi, bazen de genel anlamda Kafyasya'daki pek çok farklı kavmi karşılayabilmektedir. Aynı durum elbette 17. yüzyıl için de geçerli olabilir. Ancak, yukarıdaki örnek o tarz bir tasarruf değildir.

Çerkez: Çerkeslerden su'âl etdik, "Vallâhi yılda bir kerre bu kara koncoloz gecelerinde bir Çerkez oburlarıyla Abaza oburları gökyüzünde uçup ceng-i azîm ederler. Şimdi taşra çıkup kor[k]mayup temâşâ edin" dediler. Meğer obur demek sehhar câzülara derlermiş. (VII.151b.)

Ermeni: Hemân Ermeni kızı ol mahalde yüzün göğe dutup "Ey Ebû İshâk Sultân, beni bu zâlimlerin elinden kurtar. Allah ile ahdim olsun, tapduğun Muhammed dinine girüp senin türbene hizmet ideyim" deyü derûn-ı dilden Cenâb-ı Bârî'ye teveccüh-i tâm edince... (II. 239a-b.)

Gürcü: Gürcü Paşa eydir: "Vallâhi Evliyâm eğer bizim elçi pašamız ırz-ı Âl-i Osmân'ı gözedüp eğer Budin'e cemî'i kâfire karşı dârât u azametiyle gelirse hoş geldi ve illâ bir mekeroz ve apodos gelirse gidinin Bekir Paşa gibi boynun urup yerine benim Mehemed Kethudâ'mı bin kîse masrûf eyleyüp Nemse kralına gönderirim", deyü yemîn-i muğallazalar etdi. (VII.34a.)

Kürt: Hemân nutka gelüp eydür: "Çünkü bana kardaş dedi. Kabûl etdik artık biz senden, sen benden emîn ol ve ta'âmın dahi yedik. Ben İzolî Kürdü kabilesindenim ve Gürcü Nebî'nin baş bölükbaşısım. İsmime Çomar Bölükbaşı derler. Üsküdar cenginde bozulup gice gice dağdan dağa kaç kaç bu mahalle gelüp sana düğ geldim" dedükde hemân kalkup ... (III.33b.)

Laz (Mikril): Sahrâ-yı Boğdu; Selîm Hân-ı Evvel, şehzâdeliği âleminde bu ferah-fezâya Tarabefzûn hâkimiyken gelüp meks etdüğü nehr-i Zubad kenarında bir soffâ-i âlîsi vardır. Sâfi çimşir dırahtı hıyâbânıdır, anda meks edüp yine guzât-ı muvahhidin cânib-i erba'aya şebhünlar salup nisfu'l-leyde Çarkacı Ketağaç Paşa kolundan iki dil tutulup serdâr Seydî Ahmed Paşa huzûrunda söyledip "Biz Mikril Beği Zaposho âdemleriyiz. Gönye kal'asın Urus alup oturur mu, yohsa Osmânlı yine kal'ayı alır mı, varup göresiz, deyü bizi gönderdiler. Emr Hudâ'nun işte giriftâr-ı bend-i esîr olduk. Emr sizindir" deyü şâfi haber verüp niçe ganâ'imli kuralar kulağizlayıp, anları Seydî Paşa vesile eyleyüp önü sıra götürürdü. (II.331b.)

Bu çok normaldir. Bazen hiç Türkçe bilmeyen yabancıların konuşmaları bile nakledilirken, doğal olarak Evliya'nın Türkçesiyle karşılaşılmaktadır.

II. Edebî Osmanlı Türkçesi dışında konuşturulmuş olan örnekler de vardır. Bunlar:

1. Anlatıma biraz daha renk katılmak istenildiğinde görülebilmektedir:

Abaza: Hikmet-i Hudâ-yı mudhike-i garîbe: İç ağalarından Abaza Merşan Yûsuf ve Abaza Arıt Ali ve Abaza Kamış Veli bunlar bostâncılar imiş. Tecdîd-i vuzû' etmeğe paşa yanından taşra çıkup âbdest almağa bu Abazalar çömelüp dururlar, ammâ bunlar aslâ Türkçe bilmezler. Abaza lisân-ı lehcesiyle bunlar kâfire derler kim,

"Bak bak âdemdir, bu karalık gecedir, dâ'vâci arz-ı hâldir, olur mudur?"

Tercüme: "Baka baka âdem, bu karanlık gecede da[]vâci arz-ı hâli olur mu?"

"Âdem ne vardır? Paşa hasta yatır mudır? Bu gece dîvândır, yokumdur?"

Tercüme: "Bire âdem, ne var? Paşa hasta yatıyor. Bu gece dîvân yokdur" Biri dahi darılıp, eydir:

"Dîvâne efendisi yokdur. Sen ne bu kadar gece gelirdir?"

Tercüme: "Dîvân efendisi yokdur. Sen ne bu kadar kim gece gelirsin?"

"Sabâhdır, olur mudur, dîvân kindisi olurum. Haçan dabul dubul dum dum çalardır, o zemen arz-ı hâldir, hâzır yapdır"

Tercüme: "Sabâh oldukda kindi dîvânı olup davul ve zurna dum dum çalınır. Ol zamân gelüp arz-ı hâlini getir" derler.

Bu Abaza lehceleriyle mezkûr Uskok keferesiyle söyleşirlerken meğer paşa bu kelimât-ı turrehât-ı kalenderileri yatdığı obadan istimâ' edüp görse kim bir fedâ'i Uskok kâfiri pür-silâh ve âteş-pâredir. (V.143a.)

2. İstanbul'da yaşayan iki dilli esnafın sözleri kendilerine özgü ağızlarıyla nakledilebilmektedir:

Ermeni: Badanacı Ermeniler dahi arkalarında destiler ile mermer kirecinden cüllâb olmuş beyâz badana ile ellerinde uzun sırtıklar ucunda domuz fırçalarıyla "Kararmış evleri ve dîvânları ağardarak seksen ahçanı alup ağardıram, yatmış ahça disan olmaz" deyü Ermenî lehcesiyle kelimât ederek geçerler. (I.205a.)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

Lağımıcı Ermeniler dahi ırgatlar gibi dükkânları yokdur, ancak köşeden köşeye durup ve karârgâh-ı kadîmleri Parmakkapı'da ırgat bâzârıdır, andan lağımıcılar alayda "Şurada bir kâriz vardır, açup ayırdılasah, çoh kâriz bâdâmı çıhardı, harnımız acdur bâdâm yisah" deyü Ermeni elfâziyle kelimât ederek ... (I.205b.)

Laz: Esnâf-ı tâcirân-ı kazancıyân: Dükkân 300, neferât 500, bunların piri Sa'd ibn Ubeydî-i Hüzzercî'dir, Selmân-ı Pâk'ın şed bağladığı otuzuncu pîrdir kim cümle ehl-i hireflerin tâcirleri silsilesi bu Ubeyd'e çıkar. Kabri Yemen şehirlerinde Zebîd'de yatur. Bunlar dahi dükkânların kalaylı pâk bakır âvânlarıyla zeyn edüp ubür ederler. Ammâ bunlar cümle Laz tâ'ifesidir, "Tavalar, tençereler pakur avadanlıklarına hurtavâtılar alırum" deyü Laz kavmi lehcesiyle feryâd [u] fîgân ederek geçerler. (I.185b.)

Rum: Ammâ bu İslâmbol işkembecileri cümle Urum kefereleridir. Cümle tekâlif-i örfiyeden berilerdir kim yeniçerilerin Zağarcılar ocağı'na ve Samsonhâne ocağı'na beher yevm altışar humâr yükü pâk olmuş işkembe ta '[y]în verüp anlar dahi zağarlara ve samsonlara nafaka verirler. Bunların dükkânlarında vakt-i seher olunca niçe yüz fukarâ ve mahmûr-ı evgâr yârânlar cem' olup def'-i humâr için zerâfet ü kabâhat çorbası ya'nî işkembe aşu yerler. Hakkâ ki ale's-seher def'-i humâr için paça ve işkembe eydir, derler. Bu işkembeciyân dahi cümle tebdil-i libâs edüp arabalar üzre dükkânların fağfûri çini tabaklar ve pâk peşkirler ve leğen ü ibrikler ile müzeyyen edüp ellerinde işkembe kancasıyla kazanlar içinden pişmiş işkembeleri ve kırkbayırı ve şirdenleri ve dös başları ve yatak yerleri ve bodanalardan çengâller ile çıkarup bıçaklar ile doğrayup kâseler içre koyup ve üzerlerine ma'denivâz ve biber ve darçın ve karanfil misilli bahârlar saçup, "Vere bizim Mahmûr Beşe'ye, vere Asan Beşe'ye, ala iki ahça Ahmet Beşe'den" deyü lehce-i mahsûsaları ile kelimât ederek dükkânları üzre ve ba'zıları işkembe humârları üzre Urumca hoş-âvâz ile günâ-gün murabba'ları beşer onar Urumlar okuyarak ubür eder. (I.170b.)

3. Edebî Osmanlı Türkçesi ile konuşurken bile, özellikle konuşucu heyecanlandıysa veya heyecanlandırıldıysa birden 'ağız özellikleri' ile konuşurilmaya başlandığı örnekler vardır.

Laz: Hüseyin Ağa gâyet muhteşemâne sofa kaplı kakum kürk ve destâr-ı musâhib ile ardında on iki aded elvân akmişe-i fâhire siyâbli muhteşem hizmetkârlarıyla Hüseyin Ağa tarafeynine selâm vererek Bâb-ı hümayûn önünde âbdest musluklarına varınca bir alay asker-i Cemâpuru sökerek giderken "Dur a ağa! Nereye gidersin" dediler. "İteride zorbabaşınıza giderim" deyince aklım gitdi. Anlar da "İşte biz zorbabaşıyız. Söyleyeceğin var ise bize söyle! Ne dersin?" dediler. Hemân Hüseyin Ağa eydür "Bre ben sözümü âdem ağızlı âdeme söylerim" deyü ileri gitmeğe kâsd edince içlerinden biri "Bre avretin filân etdiğim. Bizi beğenemedin mi? Ne herzekârlık edersin?" dediler. Hakîr eyitdim "Gâzîler, murâdı sizi beğenmemek değildir. Ancak dînimiz direği müftî hazretlerine gider. Vezîr sizlere selâm etdi. Cümle ümmet-i Muhammed'in murâdları üzre sâlyâne olunan altunu kaldırdım, deyü bu ağayı Ayasofya içinde şeyhülislâmımıza gönderdi" dediğimde "Hay Allah vezîrden râzî olsun" deyü taraf taraf, "ma'kül ma'kül ağaya yol verin" deyü râh küşâde edüp dahi ileri giderken hemân yine Hüseyin Ağa "Bre âdemler! Bu fesâd için ne cem' olmuşsuz. Kadzâde hazretleri bu Ayasofya câmi'i'nde her cum'a günü kürsîde va'z [u] nasîhat edüp, cem' iyyet memnû'dur, deyü kahvehâneleri men' etdirmemi mi? Ya siz ne cem' olmuşsuz, dağılın, varın yerli yerinize. Yohsa şimdi Bâb-ı hümayûn kullelerindeki toplara âteş edüp vezîr sarâyından hâzır-bâş olan asker iki tarafından sizi çevirirse cümle helâk olur" dedikde hakîr sehel gerice kaldım. Hemân askerden biri Hüseyin Ağa'nın başından musâhib sarığın tüfenk ucuyula kakup düşürdü. Hemân Hüseyin Ağa Laz âdemi olmağıla lehçe-i mahsûsasıyla "Bak a asılacağı! Ben pâdişâhın telhîscisi olam, iki pâdişâhın mâbeynlerin sulh [u] salâha kâdir olam, ben sizi islâh etmeğe gelmede, [siz] benim başımdan sarıgımı düşürürsüz" deyü bir âdeme dest-dırâzlık edüp urunca gördüm ki âteş-i hâr-ı hâşâk tutuşdu. Hemân hakîr sâ'ir halk içinde kendümü pinhâne çeküp anı gördüm "Bre vur gidiyi" oldu. İbtidâ Hüseyin Ağa'ya sille ve tabanca ve sademe ve pontal ve muşta urarak sonra matrak-ı tirtaka tak tak urarak Hüseyin Ağa kaçarak arkasından kakum kürkü almışlar. Meyân kemer yine musluklar yanına geldikde "Bre pârele gidiyi" deyince azamet-i Hudâ, Hüseyin Ağa'ya kılıç üşürüp cân havliyle yokuş aşağı Melek Paşa'nın harem kapusu önüne gelince kılıç üşürüp niçe yerden zahm-ı hurde edüp leşin harem kapusu önünde birağup koynundan bir telhis kisesin ve sâ'ati ve bıçağ [u] hançer yağma edüp Melek sarâyından kurşum ile ururlar deyü kâtiller firâr edüp na's-ı Hüseyin Ağa meydânda çabalayarak debelenerek kaldı. Hakîr hemân yokuş aşağı seğirdüp fi'l-hâl bizim sarây kapusuna gelüp "Bre yıldırım kapucu, açın kapuyu. Ben Evliyâ Çelebi'yim" deyü depe olanca feryâd etdim. Hele bin mihnet ile kapuyu açup hakîri alup paşa huzûruna varup vâkıf-ı esrâr olduğu minvâl-i meşrûh üzre paşaya bir bir tekrîr edüp "İşte leşi bizim iç ağalarının pençereleri önünde çabalayup yatur" dedim. Paşa eyitdi "Ben demedim mi, foduldur. İşte gördün mü?" deyüp ... (III.103b.)

Cerkez: Seydî Paşa eydir: "Bu kahve teklifin ko. Şimdi sen benim başım mı alırsın, yohsa şimdi ben senin başın mı alayım?" deyü Seydî ukâb-vâr yerinden pertâb edince, hemân fakîr İsmâ'il Paşa şaşdığından yanındaki yasdığı siper-misâl dutup ayağ üzre kalkup ma'hûd ip meydânda kaldı. Hemân İsmâ'il Paşa'nın akli başına gelüp Boşnak lehcesi üzre eydir: "Bak a cânım, Seydüm Ahmed Paşa, sen benim dünyâ ve âhîret bürâderümsün" deyü

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

Boşnakca kelimâtlar etdikde, Seydî eydir: "Ben köpek ile kardaş mı olur? Yokdur ve illâ ha ölürüm yokdur" deyü Çerkes lisânı üzre ol dahi niçe güne ta'n-âmiz sözler söyleyüp ... (V.184b.)

Boşnak: *İsmâ'il Paşa eydir: "Tiz elhamdülillâh şu kâfir Seydî geldi. Bir[e] tiz ip hâzırlan. Cümle ağavât ve levendât ve iç ağaları hâzır-bâş olsunlar" deyü İsmâ'il Paşa fermân edince ... Seydî kalup feth-i kelâmı bu olur kim, "İsmâ'il Paşa karındaşım, aşk olsun ve beni öldürmeğe niyyet etmişsin. Gazân kutlu olacak ola. Bu yanındaki ip nedir?" dedikde, hemân İsmâ'il Paşa eydir: "Hayır bir şey ölçmek için getirdimşdim" dedi. İsmâ'il Paşa'ya telâş el verüp eydir: "Bire tiz paşa karındaşımıza kahve ve şerbet getirin" dedikde, hemân, Seydî Paşae ydir: "Bu kahve teklifin ko. Şimdi sen benim başım mı alırsın, yohsa şimdi ben senin başın mı alayım?" deyü Seydî ukâb-vâr yerinden pertâb edince, hemân fakîr İsmâ'il Paşa şaşdığında yanındaki yasdığı siper-misâl dutup ayağ üzre kalkup ma'hûd ip meydânda kaldı. Hemân İsmâ'il Paşa'nın aklı başına gelüp Boşnak lehcesi üzre eydir: "**Bak a cânım, Seydüm Ahmed Paşa, sen benüm dünyâ ve âhîret bürâderümsün**" deyü Boşnakca kelimâtlar etdikde, Seydî eydir: "**Ben köpek ile kardaş mı olur? Yokdur ve illâ ha ölürüm yokdur**" deyü Çerkes lisânı üzre ol dahi niçe güne ta'n-âmiz sözler söyleyüp bebr ü pelenk-vâr Rüstemâne apul apul hırâmânî refâtâ ederek yine ibrişim halîçeler üzre yâr-ı kadîmi olan Kocadağlı doru atına bilâ-rikâb şâhbâz-ı evc-i istiğnâ gibi sîvâr olup yine bî-bâk ü bî-pervâ alayıyla serâperdesine revâne olmada. (V.184b.)*

4. Bazen o iki dillilerin konuşma özelliklerini bizzat tanımlamak için örnekler vermiştir:

Boşnak: *Der-lehce-i mahsûs-ı ehl-i beled-i istilâhât: Cümle ahâlî-i Budin Boşnak ve Bosnavilerdir. Ba'zı lehçe-i mahsûsaları var: Meselâ vefebîha ve muhassal-ı çelâm ve zâhirâ ve demişüm ve şâyed gelmeysesün ve sinkociyi sevmişüm, yâ dahi sağ mısın kelimâtların çok isti'mâl ederler, ammâ fasîh {Macarca bilirler, deyü nakl etdiler}. (VI.88a.)*

Kürt: *Lehce-i mahsûs-ı ahâlî istilâhât: Bu şehir-i Musul halkı gâyet tiz-fehm ü pâk-tabî'at olduklarından ecdâdlarından berü cümlesi fesâhat üzre Kürd lisânının envâ'ın bilirler ve zarâfet üzre lisân-ı Fârisî tekellüm ederler ve belâğat üzre Mevâl Urbânî gibi Arabî kelimât ederler ve lisân-ı Ermenî [y]i râhibân-ı Mıkdîsî kadar bilirler ammâ kendülerinin lehceleri Kürd lisânına karib olup, "**Hey gözüm varmış. Bre cânım haradaydın?**" deyü kelimât ederler. (IV.403a.)*

*Lehce-i mahsûs-ı Kürdistan: Ahâlisinin lisânları Kürd ve Türk lisânı üzre tekellüm ederler, ammâ ba'zı istilâhlarında niçe güne kelâmı var. Meselâ; "**hele met safâyı getir**", ya'ni "elbette bardağı getir", "**hemesi pozandadır**", "cümlesi bâğdadır" demekdir. (IV.194b.)*

Rum: *(Zemîn-i kal'a-i Serfice)... Ve halkının ekseri Rûm kefereleri olmağile müslimleri az olup anların dahi kelimâtları Rûm lehceleri gibi "**varmışık, gelmişik, Mavro âfendimışdır ve cânımız ağacığımızdır**" deyü kelimât ederler, ammâ bu şehir etrâfında olan re'âyâların başlarında bir güne çalma acib ü garîb hey'et sarıkları vardır. (V.181a.)*

(Evsâf-ı Verebiye Ovası, ya'nikal'a-i Vardar Yenicesi)... Ammâ istilâhât-ı lisânları Rûm lehçelerine yakın, varmışık, gelmişik ve onlar ile görmüşik ve şöyle etmişik ve böyle etmişik, el-hâsıl sık lafzını sık sık isti'mâl ederler. Zenâneleri dahi cümle çuka ferrâceler geyüp yassı başlarına beyâz dülbend üzr bürünüp yüzlerine kil nikâb dutuk edinüp mü'eddebâne gezerler. (VIII.231a.)

*(Evsâf-ı (--), ya'ni kal'a-i Gölikesri)... Medresesi ve dârü'l-kurrâ ve dârü'l-hadîsi yokdur, ammâ bir mektebi var, zîrâ müselmânî gâyet azdır. Olanları da kavm-i haylâzdır. Lisânları Urûm lehcesi üzre olup "**varmışık, gelmişik, o bizim afendimışdır, ya niçi bize gelememişiz, hasretiniz anmışık, belkim bize gelmemiş deyü çok bakmışık**" deyü bu güne kelimât ederler, ammâ gâyet ehl-i tab' geçinüp fodul ve ehl-i zevk âdemlerdir, ammâ ehl-i sünnet ve'l-cemâ'atden geçinir âdemlerdir. (V.178a.)*

5. İki dillilerin ağız özellikleriyle konuşturulduğu yerlerde, genellikle iki dillilerin yaşadığı bölgelerde konuşulan Türkçenin ağız kullanılmıştır.

Boşnak: Batı Rumeli Türkçesi ağızıyla:

Andan sebûkbâr olup bir dereye gelüp pâk âbdest alup iki rek'at hâcet namâzı kulup cemî'i ervâh-ı enbiyâ ve evliyâdan bu Evliyâ-yı bî-riyâ-yı za'if ruhâniyetlerinden istimdâd taleb edüp âlem-i hayretde iken Boşnak lisânı ve lehcesi ile,

"Bre Meho" deyü bir sadâ zâhir oldu. Ol sadâya karşılık bir sadâ dahi;

"İştö veliş?" ya'ni {lisân-ı Boşnakca} "Ne dersin?", dedi.

"Hodamu sinko, hodamu" dedi; ya'ni "Beri gel cânım oğul, gel" dedi.

Hakîr bu Boşnak lisân istimâ' edüp cânım yerine gelüp tâze cân buldum, ammâ efkâr-ı fâsideye düşdüm,

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

"Âyâ bu dağların re'âyâsı cümle Hurvat Uskok mudur? Kâfire tâbi' olup âl-i Osmân'ı kılıcdan geçirdiler. Âyâ bu sadâ anlardan mı ki" deyü fikir ederken bu evvelki istimâ' etdiğim sadâ sâhibleri meğer oğlu ile dağa gelüp odun keserken vakt-i zuhur olup ezân okudu. Hemân hakîr bildim ki ümmet-i Muhammed'dendir. İleri varup bunlara selâm verüp âşinâlık etdim.

Hemân koca herif Boşnak lehcesi ile,

"Ya sen safâ celdun. Ya sağ misun? Ya sen bu dağlarda nişlerisun?" dedi. Ha[k]ir hemân,

"Birkaç yoldaşımız var, anlar ile bu bildiğimiz dağlardır, av avlamağa çıkdık. Hilevne kal'ası yeniçerindeniz" dedim.

"Ya bozulan askerden haberiniz var mı?" dedi.

"Yedi gündür anlar bozulup Kinin kal'asına ve Hilevne kal'asına geldiler" dedim.

"Baka seyrânı", dedi.

"Ya kâfir Kilis kal'asın nice aldı?" dedi.

Hakîrse cân bâzârındayım kim tenim kal'ası muhâfazasına me'mûr olup cân çekişirim. (X.124a.)

Hemân bunlar hakîri görünce Boşnak lehcesi üzre biri eydir: "Bire cele cânım, hoço çelo Allâhu seversen kazı yiğit bir manca yeyelüz" dedikte, gördüm ki ortada beyâz nân pâreler ve kebâb pâreler ve günâ-gün ni'met-i nefiseler var. Hemân atdan inüp eyitdim, "Gâziler şikâriniz çok ola ve gazâlarınız kutlu ve kollarınız kuvvetli ve kullarınızın yüzleri ve gözleri nürlü ola" deyüp ekmeğe başladım, zirâ kelb-i sarıhten ziyâde karnım aç idi. Biri eydir: "Bak a kazı yiğit, bu ta'âm bizüm değıldür, Allâh efendimizindür. Bu esîrlerimizin bâğlarıdır. Bunda cümlesi manca yeyüp şarâb içerken Allâhumuz bu mancayı ve bu şarâb bize ihsân eyledi. İçe benüm elimden şu şarâbı" deyü bir çanak şarâb sundukda, hakîr eyitdim: "İçmem gâziler ve âbâ vü ecdâdım dahi tütün ve kahve dahi içmemişlerdir, değıl ki ben şarâb içem" "Bire âdem, dînin aşkına ve Alî Murtaşâ aşkına içe şu şarâbı, bula sevâbı yeye kebâbı, bağışlaya babam ervâhına sevâbı" deyüp niçe yemîn-i mugallazalar verdiler. Hakîr eyitdim: "Bire kardaşlar, şarâb harâmdır. Ben bunu içmem, ammâ ekmeğe yerim" dediğimde, "Kim bok yemiş kim bu şarâb harâmdır. Bu şarâb gazâ mâlidir. Gazâ mâlına harâm diyen şu esîrlerimiz gibi kâfir olurlar. Bu bizüm kanımız bahâsı mâlimuz şarâbımız, helâl-i zülâl gazâ mâlidir" dediler. (V.146a.)

Ermeni: Orta Anadolu Türkçesi ağzıyla (Sivas, Kayseri vb.):

Badanacı Ermeniler dahi arkalarında destiler ile mermer kirecinden cüllâb olmuş beyâz badana ile ellerinde uzun sırkalar ucunda domuz fırçalarıyla "Kararmış evleri ve divârları ağardarak seksen ahçanı alup ağardıram, yatmış ahça dîsan olmaz" deyü Ermeni lehcesiyle kelimât ederek geçerler. (I.205a.)

Lağımçı Ermeniler dahi ırgatlar gibi dükkânları yokdur, ancak köşeden köşeye durup ve karârgâh-ı kadîmleri Parmakkapu'da ırgat bâzârıdır, andan lağımçılar alayda "Şurada bir kâriz vardır, açup ayırdılasah, çoh kâriz bâdâmı çihardı, harımız acdur bâdâm yisah" deyü Ermeni elfâzıyla kelimât ederek ... (I.205b.)

Kürt: Doğu-Güneydoğu Ağzı (Evlîya Çelebi'nin terimiyle "Türkmençe", günümüzdeki anlayışla "Azerbaycan Türkçesi")

Manzara-i ibret-nümâ ve mine'l-garâ'ib ü acâ'ib san'at-ı ilm-i simyâ: Mukaddemâ şehr-i Bitlis'e alây-ı azîm ile girerken esb-i lâğara süvâr olan Monlâ Muhammed meydân-ı muhabbete yine ol kirlî ve bezirli ve pelâs pelâs destâriyle ve hurka-i hezârpâre-i nemed peşmînesiyle huzûr-ı paşaya gelüp yüz du'âdan sonra Kürd lehcesiyle "Menî bu siyaset meydâna ne çağırmişsuz. Ziyâfet meydânına çağırmişsuz kim pelâs pelâs esbâbı vardır, dersüz. Şimdi menden ma'rîfet istersiz" deyü gazabâne niçe kelimât-ı zebân-dirâzlıklar edüp eydür: "Hayya ale's-salâ, hân ocağı dâ'im ola, Melek Ahmed Hân kâ'im ola, rûh-ı Fisagores-i Tevhîdî ve Ebû Alî Sînâ ve bürâder-i cân-berâberi Ebû'l-Hâris ervâhları şâd ola." deyüp meydân-ı muhabbete bir çuval koyup pehlivân ve nökerün yârdihleri dâ'ire ve kudîme el urdular. Hemân Monlâ Muhammed el kaldırup eydür: "Eyâ huzzârân yârân-ı ihvânân! Bilin, âgâh olun! Eğer katı yürekli merd-i Hudâ kişiler iseniz benim temâşâma sâbit-kadem olun. Ve illâ bir kadem-i mukaddem taşra çihmağa tekaddüm edin." deyü hemân anadan doğma uryân olup şallak u mellak bu meydânda bir hayli deverân etdi. Ba'dehû mezkûr çuvalının yanına gelüp eydür: "Cânım! Hânım. Ve Melek Ahmed be cânânım! Huzûrunuzda kim böyle çilbah gezmemiz terk-i edepdür ammâ meni sâhib-i zeker ve sâhib-i dübür ve kubur sanırsuz. Yok kişiler. Eyle {zekerli değılem} cümle {yârâna} safû-nazar!" deyüp cümle huzzâr-ı meclisin huzûrlarına varup deverân etdi. (IV.231a.)

Laz: Doğu Karadeniz Türkiye Türkçesi ağzıyla:

Esnâf-ı tâcirân-ı kazancıyân: Dükkân 300, neferât 500, bunların pîri Sa'd ibn Ubeydî-i Hüzzercî'dir, Selmân-ı Pâk'ın şed bağıladığı otuzuncu pîrdir kim cümle ehl-i hreflerin tâcirleri silsilesi bu Ubeyd'e çıkar. Kabri Yemen şehirlerinde Zebîd'de yadır. Bunlar dahi dükkânların kalaylı pâk bakır âvânlarıyla zeyn edüp ubür ederler. Ammâ

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

bunlar cümle Laz tâ'ifesidir, "**Tavalar, tençereler pakur avadanlıklarına hurtavâtlar alrum**" deyü Laz kavmi lehçesiyle feryâd [u] figân ederek geçerler. (I.185b.)

Çerkez: Kafyasya'daki Kıpçak Türkçesi ağızıyla

Hikâyet-i sergüzeşt-i latife-i acibe. Hudâ'ya ayandır kim böyle olmuştur. Bir gün bu diyârda bir kabakda mihmân olup konak-bânımız olan Çerkes âdemlik edüp fi'l-hâl taşra çıkup sehel eğlenüp geldi ve meydân-ı mahabbete sığın derisinden sofrâ getirüp bir ağaç tekne latif revâk gibi bal ve bir tekne peynir ve bir tekne pasta getirüp "Aşan konaklar halâl bolsun. Benim babası cânı savasın", ya'nî "Balı yeyin helâl olsun. Atam cânına değsin" dedi.

Biz dahi Mânoglu hapsinden çıkmış gibi def'-i cû' etmeğe bala eyle girişdik kim ellerimizin varup gelmesine göz ermez. Ammâ pek acâ'ib kulları çok, bal kullarını ağızımızdan çıkarup sofraya kulları kodukça Çerkez eydir: "Aşan bu bal benim babası baldır" der.

Biz dahi sehel def'-i cû' edüp âheste âheste kulları ayırtlayup yine bal yerken ta'âm üstüne Tamanlı Alî Cân Beğ gelüp,

"Ne yersiz Evliyâ Efendi?" dedikde,

"Buyurun siz de" deyü Alî Cân'ı ta'âma teklif edüp,

"Bir kullı baldır, ammâ acebâ keçi tulumundan mıdır? Yohsa koyun tulumundan mıdır?" dediğimde hemân Alî Cân ev sâhibimize Çerkezce,

"Bu bal neredendir?" dedikde hemân Çerkez ağlamağa başladı ve,

"Benim babası mezârından çıkardım" dediğin hakîr anladım, ammâ mezâyâ-yı kelâma bir hoş nâ'il olamadım.

Hemân Alî Cân eydir:

"Geçen aylarda babası ölmüş. İşte taşra havlısından büyük ağacın dalına babasının leşin sandûk ile komuş. Bal arıları babasının siki ve taşığı ve budu arasında arılar bal yapmış. Size mahabbeten babası taşığı kullarıyla balı getirmiş. Kulların çıkarup balın yersiz. Arı boku yeyeceğinize karı boku yeyin" deyüp Alî Cân taşra çıkınca hemân hakîr kusa kusa ciğerim taşra çıkayazup taşra çıkdım.

"Bire meded kâfir gidi, bize ne reng etdi" deyüp söğerken anı gördüm.

Ev sâhibimiz Çerkes dahi taşra çıkup babasının olduğu ağaca çıkup ağlayarak babası sandûkunun kapağını yine berk ederken kendi dahi bir hayli bal boku yeyüp ağaçdan aşağı enüp eydir: "Hacı haçan bal ister ben seni babası cânı bal çok getirirdir. Hemân du'â eyle" der. Bir acib ü garîb derd-i serimiz etdi. (VII.155a-b.)

6. İki dillilerin ağız özellikleriyle konuşturulduğu yerlerde, bazı örneklerde hem ağız hem edebî dil karışık olarak görülmektedir.

Boşnak: Aşağıdaki örnekte, edebî dilde /g-/ başlayan "gör-" ve "göster-" kelimeleri /g-/ ile; edebî dildeki "gün" kelimesi ise Batı Rumeli Türkçesine uygun olarak /ç-/ ile verilmiştir.²

...dediğimde Boşnak âdemi olmağıla eydür "Benüm oğlum katlana, birkaç çün. Görelim, âyine-i devrân ne sûret gösterir, deyü bu misra'ı terennüm etdi. Âhir, hakîr birkaç gün sabr etmeğe rızâ verdim. (II.362b.)

7. Yabancı dilin veya lehçenin konuşulduğu bölgede Evliya Çelebi kendi dilini bile kullanırken zaman zaman oranın dil veya lehçesine ait kelime veya şekilleri kullanabilmiştir. Çerkez bir aileye misafir olduğunda ev sahibini Kıpçak Türkçesinin ağız özellikleriyle konuşturmakla kalmamış, hikâyeyi anlatırken, o bölgenin dilinde 'köy' anlamına gelen "kabak" ve Tatarcada "ev sahibi" anlamına gelen "konak-bân" kelimelerini de kendi edebî Türkçesi içinde kullanmıştır.

Hikâyet-i sergüzeşt-i latife-i acibe. Hudâ'ya ayandır kim böyle olmuştur. Bir gün bu diyârda bir kabakda mihmân olup konak-bânımız olan Çerkes âdemlik edüp fi'l-hâl taşra çıkup sehel eğlenüp geldi ve meydân-ı mahabbete sığın derisinden sofrâ getirüp bir ağaç tekne latif revâk gibi bal ve bir tekne peynir ve bir tekne pasta getirüp "Aşan konaklar halâl bolsun. Benim babası cânı savasın", ya'nî "Balı yeyin helâl olsun. Atam cânına değsin" dedi. (VII.155a.)

² Burada kelimenin "çün" olarak verilmesi, edebî dildeki "gün" şeklinden değil, daha eskicil olan "kün" şeklinden bir değişime uğrama olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde, o dönemdeki edebî Türkçe, birçok yabancı dil, Türk dilinin bazı lehçeleri ve ağızları üzerine çok önemli bilgiler bulunmaktadır. Bunların yanı sıra, Osmanlı Devletinde yaşayan iki dilli halkların Türkçeleri hakkında sunduğu veriler ise başka kaynaklarda ulaşılamayacak zenginliktedir.

Evliya Çelebi'nin yazdıkları şekiller elbette dijital kayıtlara dayanan transkripsiyonlar değildir. Buna rağmen, çok geniş bir coğrafyada 50 yıla yakın süre zarfında pek çok farklı dil, lehçe veya ağızla karşılaşmış olan Evliya Çelebi'nin kendi gözlemlerini, oldukça da başarılı bir biçimde kaydettiği anlaşılmaktadır.

Seyahatname'de, iki dilliler doğal olarak edebî Türkçe ile konuşturulmuştur. Ancak, bu hacimli eserde iki dillilerin azımsanamayacak ölçüde edebî dil dışındaki konuşma örnekleri de vardır. Evliya Çelebi'nin iki dillileri “kırık Türkçe” diye adlandırabileceğimiz tarzda konuşturduğu örnekler incelendiğinde şunlar söylenebilir:

A. Büyük çoğunlukla iki dilliler de edebî Osmanlı Türkçesi ile (yani Evliya Çelebi'nin ağızından) konuşturulmuştur.

B. Edebî Osmanlı Türkçesi dışında konuşturulmuş olan örnekler de vardır. Bunlar:

1. Anlatıma biraz daha renk katılmak istenildiğinde görülebilmektedir.

2. İstanbul'da yaşayan iki dilli esnafın sözleri kendilerine özgü ağızlarıyla nakledilebilmektedir.

3. Edebî Osmanlı Türkçesi ile konuşurken bile, özellikle konuşucu heyecanlandıysa veya heyecandırıldıysa birden ‘ağız özellikleri’ ile konuşturulmaya başlandığı örnekler vardır.

4. Bazen o iki dillilerin konuşma özelliklerini bizzat tanımlamak için örnekler vermiştir.

5. İki dillilerin ağız özellikleriyle konuşturulduğu yerlerde, genellikle iki dillilerin yaşadığı bölgelerde konuşulan Türkçenin ağız kullanılmıştır.

6. İki dillilerin ağız özellikleriyle konuşturulduğu yerlerde, bazı örneklerde hem ağız hem edebî dil karışık olarak görülmektedir.

7. Yabancı dilin veya lehçenin konuşulduğu bölgede Evliya Çelebi kendi dilini bile kullanırken zaman zaman oranın dil veya lehçesine ait kelime veya şekilleri kullanabilmiştir.

KAYNAKÇA

AYDIN, Mehmet (2012). “Seyahatname'deki Türkmen Lehçesi”, **Doğumunun 400. Yılında Uluslararası Evliya Çelebi Sempozyumu**, Kütahya 2011, Bildiriler: İstanbul Gelişim Üniversitesi, İstanbul 2012, s.81-91

DANKOFF, Robert (2004). **Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü**, (Çev.: Semih TEZCAN), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 37, İstanbul 2004

DEVELİ, Hayati (1995). **Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumları**, Ankara: Türk Dil Kurumu

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

- DEVELİ, Hayati (2004). “Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre XVII. Yüzyıl Azerbaycan-Türkmen Ağzı”, **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I**, Ankara: Türk Dil Kurumu, s.767-786
- DEVELİ, Hayati (2009). **Osmanlı'nın Dili**, (Dördüncü baskı), İstanbul: Kesit Yayınları
- DUMAN, Musa (1995). **Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri**, Ankara: Türk Dil Kurumu
- DUMAN, Musa (1995). “Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Türkçe Açısından Önemi”, **TDAY Belleten 1995**, s.153-178
- EREN, Hasan (1972). “Evliya Çelebi ve Anadolu Ağızları”, **Bilimsel Bildiriler 1972**, Türk Dil Kurumu 1975, s.113-119
- Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: I. Kitap**, (Haz.: Robert DANKOFF - Seyit Ali KAHRAMAN - Yücel DAĞLI) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006
- Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: II. Kitap**, (Haz.: Zekeriya KURŞUN - Seyit Ali KAHRAMAN - Yücel DAĞLI) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998
- Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: III. Kitap**, (Haz.: SEYİT ALİ KAHRAMAN - YÜCEL DAĞLI) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999
- Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: IV. Kitap**, (Haz.: YÜCEL DAĞLI - SEYİT ALİ KAHRAMAN) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000
- Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: V. Kitap**, (Haz.: YÜCEL DAĞLI - SEYİT ALİ KAHRAMAN - İBRAHİM SEZGİN) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001
- Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: VI. Kitap**, (Haz.: SEYİT ALİ KAHRAMAN - YÜCEL DAĞLI) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002
- Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: VII. Kitap**, (Haz.: YÜCEL DAĞLI - SEYİT ALİ KAHRAMAN - ROBERT DANKOFF) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003
- Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: VIII. Kitap**, (Haz.: SEYİT ALİ KAHRAMAN - YÜCEL DAĞLI - ROBERT DANKOFF)Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003
- Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: IX. Kitap**, (Haz.: YÜCEL DAĞLI - SEYİT ALİ KAHRAMAN - ROBERT DANKOFF) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005
- Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: X. Kitap**, (Haz.: SEYİT ALİ KAHRAMAN - YÜCEL DAĞLI - ROBERT DANKOFF) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007
- GÜLSEVİN, Gürer (2011). “Evliya Çelebi Seyahatname'sinde Diller ve Osmanlı'da İki Dillilik”, **Doğumunun 400. Yılında Uluslararası Evliya Çelebi Sempozyumu**, 23-26 Mart 2011, Kütahya Valiliği, İstanbul 2012, s.183-215
- TEKCAN, Münevver (2005). “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Diller ve Türk Lehçeleri”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi** Sayı 27, Erzurum 2005 s.67-75